

مقدمه بر ترجمه فارسی

متن حاضر ترجمه فارسی اثری است از لویی ماسینیون با عنوان *Explication du plan de Kufa* که توسط تقی بن محمد المصعبی به عربی ترجمه و همراه با تعلیقاتی در سال 1939م در صیدا منتشر شده است. این متن بعدها توسط نویسنده معاصر عراقی، کامل سلمان الجبوری، مورد تحقیق و بررسی مجدد قرار گرفت و او نیز شرح و تعلیقاتی دیگر بر آن افزود و آن را در سال 1979م در نجف منتشر کرد. آنچه ما به فارسی برگردانده‌ایم، متن ترجمه شده عربی و بیشتر تعلیقات و پاورقی‌هایی است که این دو تن بر متن اصلی افزوده‌اند. در این مقدمه به ترتیب درباره نویسنده، مترجم، محقق و خود اثر توضیحاتی ارائه خواهیم کرد.

1. مؤلف

لویی ماسینیون¹ (1883-1962م) - مستشرق مشهور فرانسوی - که در میان شرق‌شناسان او با کسانی مانند نولدکه² و گولدزیهر³ مقایسه کرده‌اند، در پاریس به دنیا آمد. پدر شفرناند ماسینیون⁴ پس از آنکه در طب به تحصیل پرداخته بود، آن را رها کرده و به هنرروی آورده بود. او در پیکرتراشی و به‌خصوص قلمزنی روی گچ مهارت داشت. برخی معتقدند پیشه پدر بر بینش پسر نیز تأثیر نهاد.

ماسینیون در سال 1900م دیپلم ادبیات و فلسفه و یک سال بعد دیپلم ریاضیات گرفت. وی همچنین در مدرسه ملی زبان‌های زنده شرقی، عربی آموخت. در سال 1901م سفر کوتاهی به الجزایر کرد. در سال 1904م به مراکش سفر کرد و تحقیقی مختصر درباره آنجا نوشت و با ارائه آن موفق به اخذ دیپلم تحقیقات عالی در بخش علوم دینی از دانشگاه سوربن⁵ شد. از همین سال‌ها شرق‌شناسی را شروع کرد. در سال 1905م در چهاردهمین کنفرانس جهانی خاورشناسان که در الجزیره برپا بود، شرکت کرد و با برخی شرق‌شناسان بزرگ از جمله گولدزیهر آشنا شد. یک سال بعد دانشجوی مرکز فرانسوی آثار شرقی در مصر شد و به مصر رفت و در آنجا به تحقیق پرداخت. در همین سال‌ها آثاری نیز منتشر کرد که از آن جمله می‌توان به تصویری از جغرافیای مغرب در 15 سال اول قرن شانزدهم، راه فاس و مراکش پس از فتح عربی اشاره کرد.

در سال 1907م به واسطه اشعار عطار با حلاج آشنا شد و این آشنایی تا پایان عمر، تحقیق در شرح حال و آثار و افکار این عارف مشهور تاریخ اسلام را به یکی از فعالیت‌های اصلی او تبدیل کرد.

طی سال‌های 8-1907 مأمور انجام تحقیقاتی باستان‌شناسی در عراق شد. او در بغداد میهمان خانواده مشهور آلوسی شد و در ابنیه و آرامگاه‌های عراق به‌خصوص در جنوب این کشور پژوهش‌هایی صورت داد. از جمله به دیدن قریه سلمان پاک رفت، کوفه و بصره قدیم را کاوش و کاخ اخضر را کشف کرد. نتیجه کاوش‌های باستان‌شناسانه او در کتابی دوجلدی با عنوان *Mission en Mesopotamie* (مأموریت در بین‌النهرین) منتشر شد. او در سال 1910م مقالاتی با عنوان: «کوچ مردگان در بغداد»، «المحمره»، «جنگ اخیر بین رفاعیه و قادریه»، «حج مردمی در بغداد» و تحقیقاتی درباره نسخه‌های خطی در بغداد منتشر کرد. در سال 1909م

1. Louis Massiynon

2. Noldeke

3. Goldziher

4. Fernand Massiynon

5. Sorbon

سفری نیز به استانبول جهت تحقیق درباره نسخه‌های خطی موجود در این شهر صورت داد. درباره حلاج نیز آثاری از جمله: مصائب حلاج و طریقه حلاجیه، حلاج شبح مصلوب، نیز مدخل «حلاج» در EI⁶ را نوشت و به چاپ انتقادی کتاب طواسین اقدام کرد.

در جنگ جهانی اول (18—1914م) به ارتش فرانسه پیوست و در این ارتش خدمت کرد. بعد از جنگ استاد ذخیره کرسی اسلام از دیدگاه اجتماعی در کالج دوفرانس⁷ گردید (1919—1924م) و سرانجام از سال 1926 تا سال 1954م که بازنشسته شد، به عنوان استاد در این مرکز تحقیقاتی مهم به فعالیت پرداخت. مدتی نیز مدیریت تحقیقاتی بخش دینی در مدرسه تحقیقات عالی سوربن را به عهده داشت. نیز از 1927م تا پایان عمر مدیر مجله اسلام‌شناسی بود.

ماسینیون در سال 1929م مجموعه متون منتشرنشده‌ای مربوط به تاریخ تصوف در کشورهای اسلامی را منتشر کرد. او همچنین مدخل‌های بسیاری از *دائرةالمعارف اسلام* (EI) را نوشت که عمدتاً مربوط به موضوعات یا شخصیت‌های تشیع و تصوف بودند. در خصوص فرقه یزیدیه نیز تحقیقاتی صورت داد و در این باره نیز آثاری با عنوان شیطان در میان یزیدیه و کتب مقدس یزیدیه منتشر کرد.

او در سال 1931م دیوان حلاج را همراه با ترجمه فرانسوی آن به چاپ رساند. به دنبال آن آثاری با عنوان اخبار حلاج و نیز زندگی حلاج پس از مرگش را منتشر ساخت (1946م). در مجله *الله* حی نیز تحقیقی درباره منحنی شخصیت و زندگی حلاج به چاپ رساند. از دیگر آثار او درباره حلاج می‌توان به *اسطوره منصور حلاج* در مناطق ترک‌نشین و *نوشته‌های عطار درباره حلاج* اشاره کرد. وی همچنین در سال 1954م داستانی عامیانه تحت عنوان *داستان حلاج* نوشت. درباره برخی عرفای دیگر از جمله ابن‌سبعین، ابوالحسن شوشتری و روزبهان بقلی شیرازی نیز آثاری به رشته تحریر درآورد.

ماسینیون درباره فرقه‌های شیعی نیز آثاری قابل توجه دارد. از آن جمله است: *فهرستی از منابع درباره فرقه نصیری، فهرست منابع درباره قرامطه و خانواده بنی‌فرات*. او تحقیقاتی نیز درباره حضرت زهرا(س) منتشر کرد. اثری نیز تحت عنوان *مباهله در مدینه* به رشته تحریر درآورد. یکی از مشهورترین کارهای او در این باب کتاب *سلمان پاک و نخستین شکوفه‌های معنویت اسلام ایران* است.

ماسینیون به موضوع اصحاب کهف نیز توجه و نوشته‌هایی در این باب منتشر کرد. آخرین اثر او مقاله‌ای تحت عنوان *ابره‌های ماژلان و اکتشاف آنها توسط اعراب* بود.

طی سال‌ها فعالیت در کالج دوفرانس، خطابه‌هایی بسیار درباره اوضاع و نظامات اجتماعی اسلام و مسلمانان ایراد کرد که متأسفانه هیچ‌کدام تدوین نشدند. شمار آثار ماسینیون را بالغ بر 650 عنوان تألیف، ترجمه، مقاله، خطابه و... دانسته‌اند. او عضو مجامع علمی مهمی از جمله جمعیت آسیایی، مجمع اللغوی مصر و مجمع علمی العربی دمشق بود.

ماسینیون در ایران بیشتر به واسطه دکتر علی شریعتی که مدتی را نزد او شاگردی کرده بود، شناخته شده است. از وی تاکنون دو اثر به فارسی ترجمه شده است: *سلمان پاک و نخستین شکوفه‌های معنویت اسلام ایران* که دکتر شریعتی آن را ترجمه و منتشر کرد و *قوس زندگی منصور حلاج* که به وسیله عبدالغفور روان‌فرهادی - نویسنده افغانی که او نیز شاگرد ماسینیون بوده - به فارسی برگردانده شده است. این کتاب با

⁶ Encyclopeda of Islam

⁷ Colleg de France

مقدمه مختصری از مرحوم حسین خدیو جم به چاپ رسیده است.

2. مترجم عربی

تقی بن محمد المصعبی، نویسنده شیعه مذهبی است که در سده 20 میلادی می‌زیست. وی ظاهراً عرب بوده و در عراق می‌زیسته است، ولی امضای او در پایان متن ترجمه (تقی المصعبی کنبو «الهندي») ظاهراً حاکی از تبار هندی او است. از سال تولد و سوانح حیات او چیزی دستگیر نشد، ولی از تعلیقات او بر کتاب *خطط الكوفة* می‌توان پی برد که او شیعه‌ای متعصب است. شاهد این مدعا اینکه وی تمامی روایت‌های مربوط به غلو برخی شیعیان را کذب و ساخته دشمنان آنان می‌داند و به این ترتیب عملاً وجود جریان غلو را در تاریخ تشیع انکار می‌کند. او را تألیفات و ترجمه‌هایی است که از آن جمله‌اند:

— المقداد بن عمرو الرکن الاول من الارکان الاربعة؛

— سلمان پاک الرکن الثانی من الارکان الاربعة؛

— جندب بن جنادة الرکن الثالث من الارکان الاربعة؛

— عمار بن یاسر الرکن الرابع من الارکان الاربعة؛

— موجز الاقتصاد السياسي؛

— سنتا المنفی او مشاهداتی فی الهند و بلوچستان و ایران.⁸

ضمناً او دارای دو اثر به زبان فرانسه است که شاهدهی بر تسلط او به این زبان است:

I Euphrate و L Islam de puisson origine

3. محقق

کامل سلمان الجبوری نویسنده معاصر عراقی است که از او دو کتاب درباره شهر کوفه می‌شناسیم:

— تاریخ الكوفة الحديث در 2 جلد که در سال 1974م در نجف منتشر شده است.

— مساجد الكوفة. این کتاب در سال 1977م در نجف به چاپ رسیده است.

4. کتاب

Explication du plan de Kufa حاصل دو دیدار لویی ماسینیون در سال‌های 1908 و 1934م از جنوب عراق است. او بار اول میهمان خانواده سنی مذهب آلوسی بود و همراه راهنمایانی سنتی، سوار بر چهارپایی از کوفه بازدید کرد. اما بار دوم همراه راهنمایی شیعه و سوار بر ماشین، بقایای کوفه قدیم را به صورت کامل تری دید و کتاب خود را بر اساس مشاهدات میدانی و مطالعات اسنادی به رشته تألیف درآورد. او نقشه‌ای از کوفه قدیم رسم کرد و کتاب خود را در شرح و تفسیر این نقشه نوشت. *خطط الكوفة* شامل مقدمه، نه فصل، دو ذیل، دو نقشه و تعلیقات مترجم عربی است:

مقدمة المؤلف: نویسنده در مقدمه از چند و چون کار خود و سیر مشاهداتش سخن به میان آورده است.

تمصیر الكوفة: این فصل به شکل‌گیری اولیه شهر و ترکیب جمعیتی و محلات آن (أسباع) اختصاص دارد.

الاسکک و النطاق و المقابر: ماسینیون در این فصل به تفکیک از کوچه‌ها و خیابان‌ها و گورستان‌های

⁸ این اثر حاکی از سفر او به هند و پاکستان و ایران است.

شهر سخن گفته و اهمیت اجتماعی و سیاسی گورستان‌ها را تبیین کرده است.
قطائع الكوفة: این فصل به محلات قبیله‌ای (آسباع) و نیز قطایع و محلات شخصی افراد و خانواده‌ها اختصاص یافته است.

الطوبوغرافية الاقصادية للكوفة: در این فصل از جغرافیای بازارها و مراکز اقتصادی کوفه سخن به میان آمده و در خصوص مشاغل و حرفه‌های رایج در کوفه نیز بحث شده است. این بحث از منظر تاریخ اجتماعی نیز حائز اهمیت است.

القصر و الميدان: فصل مختصری است که در آن به قصرالاماره و میدان (رحبه علی) و برخی بناهای مرتبط با آنها پرداخته شده است.

جامع الجمعة و مساجد المحلات: این فصل حاوی توضیحاتی درباره جامع مشهور کوفه و به خصوص مساجد کوچک محلات و اقسام آنهاست.

ضاحیه الكناسه: در این فصل نقش تجاری و سیاسی — مذهبی این محله مشهور مورد بررسی قرار گرفته است.

ضاحیه النجف — مشهد علی: به شکل گیری اولیه نجف اختصاص دارد و توضیحاتی مختصر درباره نجف فعلی را نیز شامل است.

المصادر: ماسینیون در این فصل به معرفی برخی منابع عمومی و اختصاصی کوفه پرداخته است و میان این منابع مقایسه‌هایی نیز صورت داده است.
 کتاب همچنین دارای دو ذیل است:

ذیل شماره 1: ملاحظه حول طوبوغرافية البصره: مؤلف آورده است که به دلیل پیوستگی بصره و کوفه و همانندی این دو شهر، از آوردن این بخش ناگزیر بوده است. وی در این فصل به اختصار از محلات بصره (دساگر) سخن گفته و تأسیس و تقسیمات این شهر (آخماس) را توضیح داده است.

ذیل شماره 2: الرابطة السياسية فی بطون القبائل الكوفية و البصرية: به مقایسه تمایلات سیاسی قبیله‌های ساکن در این دو شهر اختصاص دارد.

در متن کتاب دو نقشه وجود دارد:

الخريطة 1: به جغرافیای کوفه قدیم اختصاص دارد.

الخريطة 2: در حقیقت خود شامل دو نقشه است:

1. منشأ و سکونتگاه‌های تیره‌های قبیله همدان در یمن؛

2. مکان‌هایی از شهر کوفه که این تیره‌ها در آنها سکونت گزیدند.

ذکر نکته‌ای درباره ارجاعات کتاب نیز لازم است و آن اینکه نویسنده در پاورقی‌ها به ثبت نام نویسندگان بسنده و جز در مواردی معدود از ثبت نام کتب خودداری کرده است. ما به جهت تکمیل پاورقی‌ها نام آثار را نیز افزوده‌ایم.

همان‌گونه که آوردیم، مترجم عربی کتاب - المصعبی - و محقق آن - الجبوری - یادداشت‌ها و پاورقی‌های بسیاری بر متن کتاب افزوده‌اند که عموماً شامل شرح و توضیحاتی مفید و البته در مواردی نیز شامل مطالبی بسیار پیش پا افتاده یا بی ارتباط با موضوع مورد نظر هستند. بر این اساس، ما به ترجمه تمامی آنها نپرداخته‌ایم؛

بعضی را حذف و بعضی را نیز تلخیص کرده‌ایم. در مواردی خود نیز مطالبی را در پاورقی‌ها افزوده‌ایم. بر این اساس پاورقی‌های کتاب، به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

پاورقی‌های مؤلف (ماسینیون) که در کنار آنها هیچ علامتی نیاورده‌ایم.

پاورقی‌های مترجم عربی (المصعبی) که با حرف (م) معین شده‌اند.

پاورقی‌های محقق (الجبوری) که با حرف (ج) مشخص گردیده‌اند.

پاورقی‌های این جانب که با حرف (ق) معلوم شده‌اند.

پاورقی‌های مترجم عربی، محقق و این جانب با شماره‌هایی که در بین دو پرانتز آمده‌اند اشاره شده و تقریباً متن تمامی آنها به پایان کتاب ملحق شده است.

الجبوری تعدادی تصویر نیز از برخی کتب دیگر ماسینیون برگرفته و در پایان این کتاب آورده است. متأسفانه به رغم اهمیت تاریخی بسیاری از این تصاویر، کیفیت آنها به اندازه‌ای نامطلوب است که امکان استفاده از آنها فراهم نبود؛ به همین دلیل به جای آنها تصاویری جدیدتر و با کیفیت بهتر از برخی اماکن کوفه انتخاب و در پایان کتاب آورده‌ایم.

در پایان شاید می‌داند مراتب تقدیر و سپاس خود را اعلام کنم؛ نخست از جناب آقای دکتر افضل وثوقی، استاد محترم زبان و ادبیات فرانسه دانشگاه فردوسی مشهد که متن ترجمه فارسی را با دقت فراوان با دو متن فرانسه و عربی آن تطبیق دادند و اشکالاتی را که پیش آمده بود، برطرف کردند. دوم از استاد علیرضا ناظری که با گشاده‌رویی و نیک‌نفسی از برخی مشکلات گره‌گشایی کردند. سوم از آقای محمدعلی نریمانی که نقشه‌های کتاب را به شکلی آراسته بازسازی کردند. از آقای مهدی مجتهدی نیز سپاسگزارم که دسترسی به نسخه کمیاب متن اصلی کتاب به زبان فرانسه به توسط ایشان میسر شد. مراتب تقدیر و سپاس خود را از گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که زمینه انتشار این اثر را فراهم آورد، نیز ابراز می‌دارد.

عبدالرحیم قنوات

مقدمه المصعبی بر ترجمه عربی

دانشمند بزرگ، لویی ماسینیون، سرشناس‌تر از آن است که من او را به خوانندگان معرفی کنم. اندک‌اند کسانی که او را نشناسند یا درباره آثار منحصر به فرد او در رشته‌هایی که در آنها اثری خلق کرده و نیز درباره کشفیات باستان‌شناسی یا تحقیقات اجتماعی او چیزی ننشیده باشند. وی از بزرگان علوم اجتماعی و دانش‌های عربی و اسلامی زمانه ماست. او همچنین استاد کالج دو فرانس⁹ پاریس است. برای اینکه خوانندگان جایگاه این مرکز علمی و اساتید آن را بهتر درک کنند، باید به این نکته توجه داد که این مؤسسه دربرگیرنده برگزیده‌ای از دانشمندان و پژوهشگران است و دانشکده‌ای نیست که دانشجویان به شیوه معمول به آن رفت و آمد کنند و آموزش ببینند.

⁹. Collège de France

ما سینیون دارای آثار و نوشته‌های بسیاری است که تمامی آنها کم‌نظیر و ارزشمندند، ولی آن گونه که بررسی کرده‌ام، متأسفانه تاکنون هیچ‌یک از آنها به عربی ترجمه نشده است. هنگامی که من یکی از آثارم را برای او هدیه فرستادم، در برابر، نسخه‌ای از این اثر را برایم ارسال کرد. وقتی آن را مطالعه کردم و نتیجه تحقیقات و پژوهش‌هایم را در این باره دیدم و نیز نقشه‌ای را که برای کوفه قدیم رسم کرده بود، ملاحظه کردم، ترجمه این اثر گران‌بها را ضروری دیدم.

ماسینیون برای ترسیم این نقشه، بیابان‌های کوفه را پیاده پیموده، ویرانه‌های آن را دیده، درباره مکان‌های باستانی آن جستجو کرده و به بخشی مهم از نقاط و جایگاه‌های فراموش شده و ویران مانند کُناسه، ثویبه، مساجد محلات، دیر هند الصغری، گورستان‌ها، خندق پیرامون شهر، نهرهای اطراف و... راه برده است. برای ترجمه این اثر از او اجازه خواستم. موافقت کرد و از سر لطف اجازه داد که بر ترجمه اثر او، پاورقی‌ها و تعلیقاتی نیز بیفزایم. البته در آن هنگام تصور نمی‌کردم با این عجله به این کار مهم اقدام کنم؛ زیرا سرگرم چاپ و تکمیل بعضی از آثار خود بودم، ولی اصرار شماری از دوستان دانشمند و فاضلم و نیز بعضی بزرگان و سرشناسان مرا واداشت آنچه را در دست داشتیم، زمین بگذارم و به ترجمه این اثر و مراجعه به مآخذ و تهیه تعلیقات آن و فراهم آوردن ضمیمه‌اش پردازم. این کار را به سرعت و در مدتی کوتاه به پایان بردم و اکنون این اثر ارزشمند را که تاکنون کسی در ترسیم نقشه کوفه قدیم، توصیف آن، و روشن کردن آنچه از جنبه‌های تاریخی، اجتماعی، سیاسی، نظامی، علمی، ادبی و اقتصادی، متعلق به آن است، بر نویسنده آن پیشی نجسته، به خوانندگان عراقی که برای دانستن آنچه به کوفه تعلق دارد، از سایرین شایسته‌ترند، تقدیم می‌کنم. به خاطر انجام این خدمت کوچک خوشحالم و امیدوارم به ترجمه شماری دیگر از آثار ماسینیون به خصوص دو اثر ارزشمند او: مأموریت در بین‌النهرین¹⁰ و مصائب صوفی شهیدحسین بن منصور حلاج¹¹ نیز موفق گردم.

کربلا - ذی حجه سال 1357 هجری / شُباط 1939م

تقی بن محمد المصعبی

مقدمه نویسنده

گرچه فکر ترسیم نقشه تاریخی کوفه پیشتر به ذهن ولهاوزن¹² و لامنس¹³(2) خطور کرده بود، ولی تاکنون کسی در پی تحقیق و ترسیم آن نرفته و چنین کاری را صورت نداده است. من این کمبود را در اولین مسافرتم به عراق¹⁴ دریافته بودم و اخیراً نیز از زمانی که درس و بحث پیرامون مبانی تشیع را آغاز کردم، بیش از پیش به ضرورت انجام این کار پی بردم. به این دلیل که در طول تاریخ همواره بیشتر گروه‌های تشیع امامیه در این شهر اشرافی بدوی که در زمان خلافت علی [علیه‌السلام] برای مدت کوتاهی پایتخت اسلام شد، شکل گرفته‌اند.¹⁵

¹⁰. Mission en Mesopotamie.

¹¹. Pasion d Al-Hallaj martyr mystique de l Islam.

¹². Wellhausen

¹³ Lammens

¹⁴. Mission en Mesopotamie, t, i, Le Caire (IFAO) 1910.

¹⁵. Cf. Salman Pak (no.7 des pub), soc etudes iraniennes, Paris (Leroux).

این نقشه، نقشه‌ای ساده و ابتدایی است که من کمبودهای آن را پنهان نکرده و نقاط مشکوک و مبهم آن را نپوشانده‌ام، بلکه آن را چنان که بوده کشیده‌ام؛ زیرا هدف من تنها کمک به بررسی تاریخ عراق در دوران اسلامی نبوده، بلکه کمک به بررسی‌های اجتماعی درباره چگونگی گرد آمدن اعراب در شهرها و مدینتشان را نیز در نظر داشته‌ام.

کوفه در آن هنگام کانونی مهم برای این حادثه بزرگ اجتماعی و پایتختی برای بنیانگذاری تمدن اسلامی بود و امروزه نیز مرکز گسترده و باظرفیتی برای آینده زبان عربی و علوم وابسته به آن است.⁽³⁾ نه بصره⁽⁴⁾ که همسنگ آن است و نه حتی دمشق و نه فسطاط⁽⁵⁾ و نه قیروان،⁽⁶⁾ هیچ‌یک همانند کوفه تصویری واضح و روشن از خود نمایش نداده‌اند. این تصویر روشن در مواردی مانند تأسیس آن به عنوان یک شهر، اسکان قبیله‌های پیروز در آن و استقرارش بر کناره صحرا، در زمینی حاصلخیز که چسبیده به ریگستانی است فرورفته در منطقه‌ای که با آب شط بزرگ فرات⁽⁷⁾ سیراب می‌شود و در سده‌های گذشته در بخشی از آن تمدنی درخشان وجود داشته، خود را نمایانده است.⁽⁸⁾

من ویرانه‌های کوفه را در فاصله ربع قرن دوبار دیدم. دست‌آورد دیدار اول که از 14 تا 17 مارس 1908م رخ داد، تنها گرفتن تعدادی عکس بود،¹⁶ ولی بار دوم (10 مارس 1934م) سوار بر ماشین — نه همچون بار قبل بر پشت اسب — و همراه راهنمایی به نام مارد بن شیخ عطیه⁽⁹⁾ که توسط دوستان شیعه‌ام در نجف به من معرفی شده بود، راهی شدم. ابتدا به دیدن ویرانه‌های به‌جامانده در مکانی که در گذشته شهری عربی و بزرگ و مرکز مهم مسلمانان بوده، ولی امروزه صحرایی خشک و خالی است، رفتم.⁽¹⁰⁾ سپس مکان‌های مجاور مسجد⁽¹¹⁾ و باب‌الفیل⁽¹²⁾ را بازدید کردم. همچنین قبور هانی بن عروه و مسلم بن عقیل⁽¹³⁾ را در قسمت شرقی مسجد دیدم. این‌بار توانستم وارد صحن داخلی مسجد شوم، در حالی که در سال 1908م که با دوستان سنی‌ام به دیدن این منطقه آمده بودم، به سختی توانستم از دور دو عکس از آن بردارم. از آنجا به تپه‌های واقع در قسمت جنوبی مسجد رفتم که آن را قصرالاماره⁽¹⁴⁾ می‌نامند و خانه [امام] علی [علیه‌السلام]⁽¹⁵⁾ و قبر میثم تمار⁽¹⁶⁾ و سبیل‌خانه⁽¹⁷⁾ نیز همان‌جا قرار دارند. سپس برای جستجوی قبر ابراهیم طباطبایی⁽¹⁸⁾ (جد سید کاظم)⁽¹⁹⁾ راهی دورترین نقطه جنوبی شدم. شاید این قبر بالای قبر قدیمی‌تری که متعلق به کمیل بوده است،⁽²⁰⁾ قرار گرفته باشد. پس از این، النقطتین را دیدم که در کنار راه آهن نجف - الشریعه⁽²¹⁾ (راهی شبیه تراموای بغداد - کاظمین) قرار دارند و یکی از آنها را انگلیسی‌ها بنا کرده‌اند.⁽²²⁾ سپس به دیدن مسجد حنّانه⁽²³⁾ رفتم که گویا (به روایتی) جنازه علی در آن قرار داده شده بود. بعد از آن متوجه بلندی‌های کری سعده⁽²⁴⁾ شدم که تمرکز و جهت آنها دلیل بر آن است که کانالی موازی رودخانه فرات نبوده بلکه خندقی بوده که در دوره منصور⁽²⁵⁾ حفر شده است. از آنجا به سمت حومه شهر⁽²⁶⁾ (الضّاحیه) رفتم که نسبت به سال 1908م بسیار گسترده شده است.⁽²⁷⁾ این منطقه بین شریعه فرات و مسجد جامع قرار دارد. در ادامه حرکت خود در جهت شمال شمال غربی تا زاویه خندقی که محیط به مسجد سهله⁽²⁸⁾ و دو مقام صعصه بن صوحان⁽²⁹⁾ و برادرش زید⁽³⁰⁾ و چاهی است که به تازگی حفر شده، پیش رفتم. سپس برگشتم تا به لنگرگاه کشتی‌ها رسیدم و در مسیر خود کاروان‌سرای را دیدم که برای پذیرایی از زائرین بُهره (پیروان فرقه داودیه از اسماعیلیه) هندی⁽³¹⁾ آماده شده بود.⁽³²⁾ از آنجا نیز تا مقام یونس نبی⁽³³⁾ رفتم.

کوفه روبه‌روی حیره واقع شده است. جایی که دماغه‌ای از شن به صورت عمودی به فرات نزدیک می‌شود.

¹⁶ ر.ک: عکس‌های شماره 43 و 44 از کتاب Mission en Mesopotamie (مأموریت به بین‌النهرین).

بین زمینی هموار و آبیگر⁽³⁴⁾ در مشرق، و زمینی خشک و پست که در مغرب آن قرار گرفته است. اینجا بر کرانه صحرا، پستی دیده‌بانی برای نگهبانی از پل زوارق قرار دارد. این پل که بر روی رودخانه فرات بسته است، پیشتر قبلاً به جاده تیسفون⁽³⁵⁾ منتهی می‌شده و امروزه به جاده بغداد متصل است.

پیش از تأسیس کوفه، حیره پایتخت لخمیان بود⁽³⁶⁾ که مدت سه قرن تحت حمایت ایرانیان بودند.⁽³⁷⁾ با وجود این، این شهر تنها شهری بیابانی¹⁷ و پیوسته محلی برای مبادله کالا میان دست‌نشانگان و مأموران دولت ایران از یک سو و شترداران بزرگ بادیه‌نشین از سوی دیگر بود. همان‌گونه که محل تلاقی و ارتباط مسیحیان متعصب شهرها و قریه‌های آرامی و عشیره‌های کوچک گوسفندچرانی بود که به رفت و آمد به آنجا خو گرفته بودند. کوفه از حیره به فرات نزدیک‌تر و بر پلی مسلط بوده که پیوسته برپا بوده است¹⁸ تا دسترسی به راه بازرگانی بزرگی که نقاط دوردست آسیا را به دورترین نقطه یمن وصل می‌کرده، ممکن باشد.⁽³⁸⁾

پیش از اسلام، نام‌های این مکان بر پایه شبکه‌بندی نهرها و زمین‌های مساحتی شده از دوران‌های بسیار قدیم انتخاب شده بودند (ایرانی‌ها در دوره ساسانی اسامی تقسیمات کشوری‌شان را این‌گونه انتخاب می‌کردند). همچنین نام‌هایی که عرب‌ها برای منزلگاه‌هایشان به کار می‌بردند، در مناطق تجمع آرامی‌ها و سکونتگاه‌های آنان رواج یافته بود. من در سال 1910م برای این اسامی جدولی تهیه کردم¹⁹⁽³⁹⁾ و در اینجا فقط به خورنق اشاره می‌کنم که از ستون‌های آن چند عکس گرفتم²⁰ و نیز سدیر که معتقدم خود اخیضر است²¹⁽⁴⁰⁾ و صنین که طبری به آن اشاره کرده است²²⁽⁴¹⁾ و من آن را در سال 1908م کشف کردم.²³

زمین‌های کوفه (سواد کوفه) هنگام فتح توسط مسلمانان با سه منطقه (طسوج) مالیاتی ساسانیان مطابقت می‌کرد.²⁴

1. با دو منطقه اول و دوم استان دوازدهم ایران که به‌عقد پایین نام داشت.⁽⁴²⁾ منطقه اول سیلحین بود⁽⁴³⁾ که شامل خورنق،⁽⁴⁴⁾ تیزناباد⁽⁴⁵⁾ و نهر بورسوف بود و منطقه دوم فرات بادقلی⁽⁴⁶⁾ نام داشت.

2. با منطقه اول استان یازدهم ایران که به‌عقد میانی⁽⁴⁷⁾ و شامل جبه⁽⁴⁸⁾ و نهر البده⁽⁴⁹⁾ بود.²⁵⁽⁴⁹⁾ نقشه به ما نشان می‌دهد که این اراضی در شرق کوفه بلکه حتی در شرق فراتقرار داشته‌اند.

کوفه در قرن چهارم هجری شهر مرکزی یکی از استان‌های شش‌گانه عراق شد که توابع آن عبارت بودند از: بابل⁽⁵⁰⁾ و عین‌التمر⁽⁵¹⁾ (مناطق 2-1 و 6-5 از استان دهم) سورا⁽⁵²⁾ و النیل⁽⁵³⁾ (مناطق شماره 2 و 4 از استان شماره یازدهم)⁽⁵⁴⁾ و در دوره عثمانی به منطقه‌ای ساده از ناحیه نجف (استان کربلا) تنزل یافت و اکنون نیز در تقسیمات کشوری عراق، همین موقعیت را دارد. جز اینکه استان کربلا را که پیشتر سنجق کربلا می‌گفتند، اکنون لواء کربلا می‌نامند.⁽⁵⁵⁾

¹⁷. (caravan city): Cf, petra et cities, oxf, Palmyre (Rostvitzeff caravan 1932).

¹⁸. Sur la fixité historique des ponts de bateaux, cf. ma mission, op.cit. ii. p.88.

¹⁹. Cf. Mission, v.I, p.31-35 et surtout, p.49.

²⁰. L. oc. cit. pl, xxxvii.

²¹. Voir Enzykl. des Islam, s. v. Ukhaidir.

²². ج 1، ص 2232.

²³. L.oc. cit. i, 29.

²⁴. شهرها و نواحی ساسانیان از نظر اداری به مناطقی تقسیم می‌شدند که «استان» نامیده می‌شدند. هر استان شامل چند طسوج بود. طسوج به چند رستاق و رستاق به چند قریه و آبادی تقسیم می‌گردید. زمانی که مسلمانان، عراق و ایران را گشودند، این نظم و ترتیب را بر هم زدند، جز اینکه استان را کوره نامیدند.

²⁵. Sources ap, Streck. Die alta Landschaft 1900, 1, 16, 30, B. G. A, VI (1) 322, VII, 8.